

Herregårdshaven på Sønderskov – dens historie og udvikling set i havekunstnerisk perspektiv

Af cand.hort.arch. Kirsten Lund-Andersen, Raadvad

I Danmark har vi en stor rigdom af smukke og betydningsfulde herregårde spredt ud over det ganske land, der er ikke to, der er ens, og til hver og en hører der have. De er alle betydningsfulde og udgør en væsentlig del af hele vores kultur- og havehistorie, og i særlig grad har de betydet meget for det lokalsamfund, som de har været en del af.

Historien om Danmarks mange herregårde, deres ejere og familier er flittigt beskrevet og rigt dokumenteret, men fortællingen om herregårdenes haver og herregårdshavernes gartnere er ofte udeladt eller meget sparsomt behandlet. Også på *Sønderskov* er havens historie gemt eller næsten glemt.¹ Denne artikel vil derfor beskrive herregårdshaven på *Sønderskov* og dens historiske udvikling set i et havehistorisk perspektiv.

Havens tidligste historie

Sønderskov herregård kan føres helt tilbage til 1400-tallet. Den nuværende hovedbygning på *Sønderskov* er opført mellem 1614 og 1620, og vi går ud fra, at den tidligere bygning var opført på voldstedet, og at voldgraven allerede var udgravet i 1500-tallet. Den nye ejer, Thomas Juel (1562-1647), brugte røde mursten til sit prægtige bygningsværk, som bestod af en hovedfløj og to diagonalt stillede hjørnetårne med spir og et trappetårn. Det hele blev opført på fundamenterne fra de tidligere bygninger.

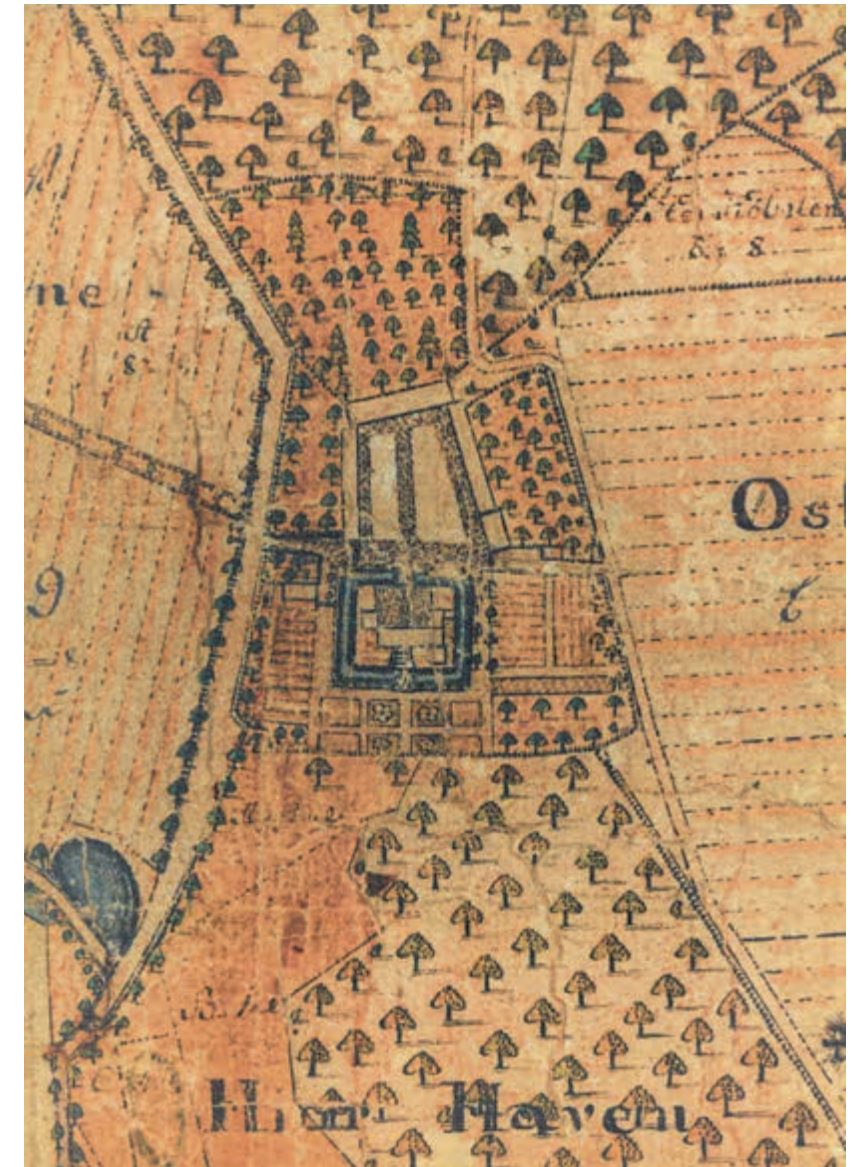
Der findes desværre ingen gamle haveplaner, breve eller beskrivelser af haven på *Sønderskov*. Kun det, vi ved om selve hovedbygningen og omgivelserne, kan give os viden og formodninger om, hvordan havens liv kan have været. Hvor meget have dyrkning der har været mulighed for i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet, er tvivlsomt. Det var en ret ustabil tid med Reformationen, Grevens Fejde, Svenskekrigene og andre små og større uroligheder, og derfor var voldgraven anlagt for at beskytte hovedbygningen mod uønskede gæster. Havedyrkning uden for voldgraven ville være udsat for tyveri og ødelæggelse fra de løsgående dyr.

Hovedbygning og have på Sønderskov efter restaurering i 1982-1996. Foto: Museet Sønderskov.

Renæssanceborgen Gammel Estrup fik anlagt barokhave uden for voldgraven i 1700-årene. En hovedakse går gennem den symmetrisk opbyggede parterrehave til de to orangeribygninger. Hovedaksen fortsætter som lindealle gennem bosquet- og frugthaven langt ud i kulturlandskabet. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

Kongelig landmåler L. Alstrups udskiftningskort over Sønderskov fra 1780'erne viser hovedaksen, der forbinder hus og have, havens sruktur med otte kvadratiske blomsterbede, bro over voldgraven, frugt- og urtehave på hver side. Mange af de tidligste kort, som Videnskabernes Selskabs kort, matrikelkort og udskiftningskort, viser ofte betydningsfulde detaljer om haverens opbygning. Foto: Museet Sønderskov.

Sønderskov i 1700-tallet

I slutningen af 1600-tallet er det toneangivende herregårdsudtryk de høje røde murstensbygninger, der spejler sig i voldgraven. Herregårdenes middelalderlige udtryk blev afløst af renæssancens formsprog. Vi kender det fra samtidige herregårdsanlæg som *Gammel Estrup*, *Rosenholm*, *Tirsbæk* og mange andre. Og det var også sådan, *Sønderskov* fremstod.

Den Store Nordiske Krig og Treårskrigen sluttede i begyndelsen af 1700-tallet, hvorefter freden kom. Frederik den 4. (1671-1730) havde rejst i Italien og Frankrig og hjemførte de nye tendenser og mode inden for bygnings- og havekunst. Adelsmænd blev belønnet af kongen for deres dåd under krigene, og der blev indtil slutningen af 1700-tallet opført mange smukke og helstøbte slotte og herregårdsanlæg i barokkens formsprog, som *Fredensborg*, *Glorup*, *Lerchenborg*, *Ledreborg* og andre. Idealerne for sprog og kultur kom fra Frankrig – således også moden inden for bygningsarkitektur og havekunst. De tunge røde murstensbygninger blev kalket hvide, de blev både udvidet og ombygget, og haverne anlagt i den franske havestil, barokken.

På *Sønderskov* gennemgik hovedbygningen i løbet af 1700-tallet således en række restaureringsarbejder under forskellige ejere. Den renæssanceprægede hovedbygning med to tårne opført diagonalt blev nu tillempet barokkens symmetriske formsprog og kom til at fremtræde med to ens sidefløje med hvidkalket murværk.

På udskiftningskortet fra 1780'erne af kongelig landmåler L. Astrup kan vi se hele anlæggets og havens grundstruktur. Vi ser hovedbygningen på voldstedet omgivet af voldgraven. En hovedakse går midt gennem bygningen og videre ud i haven. En mindre bro over voldgraven fører akse videre i form af en sti, der går midt gennem

en lille parterrehave med otte kvadratiske plantebede. Øst og vest for voldstedet er der vist urte- og frugthave, to korte alleer og mod vest en landevej med allé-træer. Syd for haven er den sydvendte skråning mod Kongeåen tilplantet, og hovedaksen stopper brat her.

Er haven på Sønderskov en renæssance- eller en barokhave?

Skulle barokhavens idealer have været fulgt helt til dørs, ville en udhugning af sigtelinjen til landskabet mod syd have fuldendt herregårdshaven på *Sønderskov*. Men ambitionerne til denne manifestation har tilsyneladende ikke været til stede.² Haven på *Sønderskov* er en mindre herregårdshave med elementer fra renæssancehaven i god behold, men vi ved ikke, hvornår den er anlagt. I hvert fald er voldgraven fra tiden før 1600-tallet bevaret. På Alstrups udskiftningskort fra 1780'erne, som er det tidligste kort, vi har, forbinder hovedaksen have og hovedbygning på fineste vis. En bro fører over voldgraven til den lille parterrehave med de otte kvadratiske plantebede. Denne del af haven er lukket mod landskabet af tæt træbeplantning. Frugt- og køkkenhaverne på hver side af voldgraven og de korte alleer hører alle til de elementer, som kan henføres til renæssancehavens formsprog, som vi antager, at ejerne af *Sønderskov* har plejet og bygget videre på igennem hele 1700-tallet, hvor interessen og muligheden for dyrkning af havekunst blev større.

I forbindelse med arkæologiske udgravninger i 1980'erne og 1990'erne og derpå følgende restaureringsarbejder dukkede bunden af tre havevaser op og senere endnu flere potteskår og halve vaser, endda også en næsten hel vase med hanke formet som akantusblade og putti-figurer hængende i blomsterranker. Det samlede antal kunne opgøres til 24 vaser fordelt på fire hoved-

Udgravninger ved den gennemgribende restaurering i årene 1986-1992 frembragte i alt 24 terrakottavaser med fine ornamenter som puttier hængende i blomsterranker, løvomkransede våbenskjolde, havfrue- og akantushanke. Foto: Peter Munch.

typer. Vi får desværre ikke kendskab til den have, som vaserne har været en vigtig del af, men i fantasien ser vi en historisk have med 24 særlige og meget smukke vaser med dekorationer.³

Det er ofte vanskeligt at sætte gamle haver som *Sønderskovs* ind i en bestemt kategori af haver, fordi de besidder elementer fra forskellige tidsperioder. Man må konkludere, at der på *Sønderskov* ikke har været kræfter eller lyst til at anlægge en gennemført prestigefyldt fransk barokhave, som mange slotte og herregårde efterstræbte i 1700-tallet. Man har i stedet bygget videre på renæssancehaven med nye elementer, som for eksempel havevaserne fra 1700-tallet. Da haven ikke er grundlæggende omlagt efter barokkens symmetri og lige linjer, og da der ikke findes lange alleer, som binder bygninger og have sammen, og som rækker langt ud i landskabet, hvilket var så kendetegnende for barokkens havemode, må man snarere kalde haven på *Sønderskov* for en renæssancehave end en barokhave.

Sønderskov i 1800-tallet

Havekunsten har altid afspejlet de skiftende tider, og haverne er altid hurtigt og effektivt blevet påvirket af tidens økonomiske formåen, samfundets interesse for havekultur og inspiration fra andre landes kulturelle og kunstneriske udtryk, stil og mode.

1800-tallet var præget af nye og betydningsfulde holdninger og tendenser. Oplysningstiden og bondens frigørelse var medvirkende til et betydeligt brud på de tidligere ismer, og nye blev skabt. Barokkens formsprog i haverne blev afløst af det naturlige look. I barokhaven var det ejeren, der bestemte, hvad havens gæst skulle opleve. Kun gennem alleerne var der udsigt til landskabet, og oplevelsen af havens detaljer fik man ved at spadsere på

barokhavens lange og lige gangstier, medmindre ejeren foretrak at fremvise haven fra slottets havetrappe, hvorfra hele haven kunne overskues.

Med den nye tid forandredes synet på havekunsten. Haven skulle være natur, og de lange, lige linjer blev erstattet af naturlige og bugtede linjer. Stierne snoede sig mellem træer og buske. Der blev indført nye planter og mange fremmede plantesorter fra oversøiske lande. Brug af planter, som man aldrig havde set i Danmark før, blev højeste mode. Friere plantningsmotive og haveelementer som lindelysthuse, lysthuse opført i træ, stenhøje, solure, søer, damme, broer og mindesmærker blev kendte elementer i den romantiske og landskabelige have. Havens besøgende skulle bevæges, og deres følelser skulle røres, vandringen i haven skulle gå fra det ene haverum til det andet, og oplevelsen var haverummets særlige stemning og atmosfære. Haven skulle se naturlig ud og efterligne naturen.

En stor del af vores herregårdshaver fik en landskabs- have som et tillæg til den eksisterende renæssance- eller barokhave, eller haven blev helt omlagt i den nye stil. Haverne blev stærkt udvidet med den nye havestil, og havekulturen blomstrede i hele 1800-tallet og et godt stykke ind i 1900-tallet.

På *Sønderskov* har vi ikke mange oplysninger om denne tid, men der er bevaret et foto fra havetrappen, hvor vi ser ud over haven. Den er nu anlagt i en hel anden stil. Hovedaksen er bevaret, men de lige og rette linjer er ændret til stier, der bugter sig om runde bede med forskellige buske og træer. Der er klippede græsplæner, som var et helt nyt syn. Før først i midten af 1800-tallet opfandt englænderne græsslåmaskinen, indtil da var græsplæner næsten ikke brugt, og når der på særlige steder blev anlagt plæner, blev de klippet med le.

Familien Momsen ejede Sønderkov i årene 1804-1812 og 1819-1925. Fra havetrappen ses familien og deres gartner i haven, der nu fremtræder i den havestil, der var højeste mode i 1800-tallet. Hovedaksen er bevaret, men svungne havestier og runde blomsterbede med mange forskellige planter er den havestil, der foretrækkes. Foto: Museet Sønderkov.

Havens udtryk kan tolkes som en have i såkaldt “gardenesque”-stil, en engelsk havestil, der var på mode i 1800-tallet, og som netop var kendetegnet ved at have et stort indhold af enkeltstående blomster og buske, plantet og sat sammen i regelmæssig og æstetisk orden. Billedet er taget i 1880'erne, og den daværende godsejerfamilie, Momsen, ses i baggrunden.⁴ Hvad der blev plantet i ha-

ven, må vi gætte os til, men at der har været en haveinteresse, er tydeligt. Hvor længe denne interesse har varet, ved vi ikke med sikkerhed.

Haven i 1900-tallet

Sønderskovs hovedbygning blev fredet i 1918. Ved udgangen af 1960'erne stod bygningen og omgivelserne

Trods bygningsfredningen af Sønderskov i 1918 var forfaldet i 1960'erne så fremskredent, at ejeren ønskede en nedrivning. Statens Bygningsfredningsfond forhindrede det, og en redningsplan blev gennemført i 1986-1992. Herefter overgik Sønderskov til Vejen Kommune, og Museet Sønderskov blev iværksat. Foto: Museet Sønderskov.

imidlertid i en sørgelig forfatning. Momsen-familien ejede *Sønderskov* i perioden 1804-1812 og igen i perioden 1819-1925. Ved salget var en nedgangsperiode begyndt, og på trods af fredningen tog forfaldet til. I slutningen af 1960'erne var hovedbygningen truet og

henlå nærmest som en ruin, mens voldstedet, haven og gårdspladsen var et stort vildnis.

Den daværende ejer ønskede en nedrivning, men i 1985 lykkedes det at beslutte en redningsplan for bygningen og det tilhørende haveareal, og Statens Bygningsfred-

ningsfond købte i 1986 hele komplekset. Herefter blev der foretaget en gennemgribende restaurering i årene 1986-1992, og projektet fik tildelt Europa Nostra-diplom i 1992.

Museet Sønderskov, det tidligere Egnsmuseum for Holsted, Brørup og Vejen Kommuner, flyttede i 1990 ind i hovedbygningen. Museet blev samme år et statsanerkendt kulturhistorisk museum. Haven indgik dermed i museets driftsareal og formidlingsområde, og museet har fra begyndelsen ønsket at løfte opgaven med at formidle og stimulere interessen for havehistoriske emner.

Havens og omgivelsernes istandsættelse

Når der ikke findes oprindelige planer af haven eller oplysninger om, hvem der har forestået havens anlæg, eller hvordan ejerne har prioriteret haven, hvad der har været dyrket, og hvordan havens liv i det hele taget har været, er der lagt op til store bevaringsetiske overvejelser.

På *Sønderskov* findes der elementer fra flere forskellige tidsperioder, blandt andet de stensatte voldgravsider fra 1500- og 1600-tallet, grundstrukturen, som ses på udskiftningskortet fra 1780'erne, havevaserne fra 1700-tallet, foto fra 1880'erne og yngre elementer, som hovedbroens smedede rækværker og havebroens massive stenvanger fra slutningen af 1800-tallet. Der er elementer fra alle tidsperioder, og man har derfor valgt ikke at føre haven tilbage til en bestemt periode. Man besluttede at fremhæve anlæggets beviser for havens historie og har gennemført en nænsom istandsættelse ved at lægge vægt på havens hovedstruktur og bevare det enkle præg.

Voldstedets stensatte sider og den brolagte gårdsplads samt broerne med de smedede rækværker er sat i stand, de korte alleer øst og vest for voldstedet

er plantet igen, men en genskabelse af de otte parterrebede er foreløbig fravalgt, dels fordi der ikke findes nogen dokumentation for deres oprindelige udtryk, dels af hensyn til udgifterne til deres vedligeholdelse. Haverummet er bevaret og er i dag med græs. Haven og omgivelserne får opmærksomhed og fremtræder velholdte. Til erstatning for de manglende kilder til havens historie og dyrkning har man ladet sig inspirere af den historiske havelitteratur.⁵

Folkehaven på Sønderskov

Herregården *Sønderskov* har, som alle andre herregårde, haft stor betydning for livet i lokalsamfundet. Den udfordring har Museet Sønderskov taget op, og den lokale interesse for havens istandsættelse og de mange frivillige, der har tilsluttet sig museets og havens drift, er imponerende.

Øst for haven er der anlagt en større køkkenhave med 30 rektangulære bede og to kvadratiske mønsterbede, som drives af frivillige. Hver havedeltager vælger om foråret et særligt planteemne, som dyrkes i et bed, som deltageren har ret og pligt til at passe hele året. Næste år kan et andet planteemne vælges og dyrkes. Den enkelte deltager opnår måske ikke det største personlige vækstudbytte, men deltager i et fællesskab, hvor det er den samlede indsats, der giver det endelige resultat.

Herregården *Sønderskov* er igen blevet et lokalt samlingssted, og især haven og dens genskabelse har været med til at skabe liv og formidle havekultur og kulturhistorie i et stabilt og værdifuldt fællesskab, der bygger på frivillighed og haveglæde.

Den tidligere køkkenhave på Sønderskov er stadig køkkenhave. I dag drives den af frivillige fra museumsforeningen og kaldes Folkehaven. Afgrøderne fordeles mellem de frivillige, og restaurant Herregårdskælderen anvender også urterne i køkkenet. Foto: Kirsten Lund-Andersen.

Noter:

- 1 Bortset fra daværende museumsinspektør på Museet Sønderskov Svend Aage Knudsens artikel: "Kilder til en barokhave i Sydjylland – ved herregården Sønderskov Hovedgaard", findes der ikke litteratur om haven. Svend Aage Knudsen: "Kilder til en barokhave i Sydjylland – ved herregården Sønderskov Hovedgaard", i: *Fra Kvangård til humlekule. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab*, årgang 25, 1995, s. 16-31.
- 2 Langt de fleste danske barokhaver hører til nogle af de større slots-og herregårdshaver i Danmark, men set med europæiske øjne hører de til i kategorien mindre herregårdshaver.
- 3 Knudsen 1995, s. 23-24.
- 4 Ibid., s. 25-26.
- 5 På den nærliggende Ladelund Landbrugsskoles bibliotek fandt man bogen *Den rette Have – Dyrkning eller kort Underretning om hvorledes Køkken-, Frugt-, Urte- og Lysthaver tilligemed Orangerier og Humlehaver bør anlegges, plejes og vedligeholdes, og hvad Arbeyde derudi hver Måned bør foretages*. Den udkom i første omgang på svensk under Peter Lundbergs navn og var et nordisk modspil til tidens mange franske, tyske, engelske og italienske havebøger. I 1775 blev den oversat og udgivet på dansk. Den blev en vigtig reference for plantevalg og- dyrkning på *Sønderskov*.

Litteratur:

- Knudsen, Svend Aage: "Barokke havevaser fra 1700-tallets Sønderskov", i: *Mark og Montre*, 1988.
- Knudsen, Svend Aage: "Et fortræffeligt kort over Sønderskov", i: *Mark og Montre*, 1989.
- Knudsen, Svend Aage: "Kilder til en barokhave i Sydjylland – ved herregården Sønderskov Hovedgaard", i: *Fra Kvangård til humlekule. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab*, årgang 25, 1995.
- Lebech, Mogens: *Danske Slotte og Herregaarde. Ny samling, III*, 1946.
- Lundberg, Peter: *Den rette Have – Dyrkning eller kort Underretning om hvorledes Køkken-, Frugt-, Urte- og Lysthaver tilligemed Orangerier og Humlehaver bør anlegges, plejes og vedligeholdes, og hvad Arbeyde derudi hver Måned bør foretages*, 1775 (på dansk).
- Søndergaard, Steffen M.: "Om Sønderskovs restaurering", i: *Mark og Montre*, 1993.
- Søndergaard, Steffen M.: *Sønderskov. Historie og restaurering*, 1992.